

«МАНАС» ЭПОСУНДАГЫ ТИЛДИК КАРАЖАТТАРДЫН КОЛДОНУЛУШ МҮНӨЗҮ

Кыргыз элинин басып өткөн жолу, тарыхы эпостордо көркөмдөштүрүлүп, образдуу түрдө чагылдырылат. Эпикалык жанрдагы бул чыгармаларда элдин ой-санаасы, дүйнөгө болгон көз карашы көрсөтүлүп, коомдук турмуштун бардык тармактары: социалдык ал-абалы, маданий турмушу, эстетикалык кабылдоосу, экономикасы камтылган. Алар бир тамырдан өнүп чыгып, белгилүү бир өнүктө мерчемделип, тарыхый-тарбиялык максат-милдеттерди аркалап, системалуу ырааттуулукта ишке ашырылат.

Кандай гана эпос болбосун, андагы чагылдырылып жаткан окуялар, баяндоолор, сүрөттөөлөр, каармандардын элестери, жүрүм-турумдары, аткарган иш-аракеттери, жаратылыш көрүнүштөрү ж.б. бардыгы тил, тилдик каражаттар аркылуу жүзөгө ашырылары белгилүү. Эпостордун көркөм сөз каражаттары аркылуу уюшулушу, кынапталышы, таасирдүү айтылышы, уккулуктуу кабыл алынышы, эң оболу, тилдик каражаттардын ыңгайлуу колдонулушуна, семантикалык туюндурулушуна жараша болот. Албетте, бул эпосту айтуучунун ой жүгүртүүсүнө, дараметине, акыл парасатына, сезимталдыгына, сөз айтуу, сөз билүү чеберчилигине да көз каранды.

Эпос тилинин стилине ылайык, ар түрдүү синтаксистик конструкциядагы сүйлөмдөр, сөз айкаштары, лексикалык каражаттар, фонетикалык кубулуштар ойду көркөм жеткирүү үчүн белгилүү ыкмаларда жөнгө салынат. Поэтикалык нукта колдонулган мындай тилдик каражаттардын структуралык-семантикалык уюшулушу, маани билдирүү, ой туюндуруу ыкмалары да өзгөчөлүү болору шексиз. Бул өзгөчөлүк –айтуучунун шык-жөндөмүнө, чеберчилигине байланыштуу ишке ашырыла турган маселе. Буга карата кыргыз элинин манас айтуучуларынын ана башында турган С.Орозбаковдун вариантынан мисал келтирели:

*Оём деп эки көзүңдү,
ойлонгон айткан сөзүмдү.
Манас баштап келсин деп,
Кылууга жигит өзүңдү,
элчи келди кандан деп,
не кылуучу ишиң бар,
эртелеп балам камдан деп.
Үшүм кетип мен турмун,
үмүт үзүп жандан деп,-
Бай Жакып айтып салганы.
Бакай баштап кубалап,
марал менен бугу айдап,
бадалга келип калганы.
Байкабай атам сөзү деп,
Манас кетип калганы (С.О. II., 1980., 176.).*

Алды менен белгилей кете турган нерсе, кыргыз манасчыларынын бардыгы жалпысынан бирдей стилдик ыкмада айтса дагы, алардын өздөрүнө тиешелүү айтуучулук чекберчилигинде, сөз колдонуш ыкмаларында, тилдин курулушунда, мазмунунда айырмачылыктар колдонулбай койбойт. Бул маселени өзүнчө териштирүүгө болот.

Эми келтирилген үзүндүгө кайрылуудан мурда, дагы бир жагдайды эскерте кетпесек болбойт. Негизинен, «Манас» эпосундагы тилдик өзгөчөлүктөрдү шарттай турган материалдардын бардыгын бул чакан үзүндүгө камтууга болбойт, т.а., камтылышы мүмкүн эмес. Бирок мындагы айрым тилдик каражаттардын колдонулуш мүнөздөрү «Манас» эпосуна тиешелүү жалпы стилдик ыкманы көрсөтүүгө далил боло алат. Анткени эпостун бүтүндөй тулкусунда алдыда көрсөтүлүүчү тилдик өзгөчөлүктөрдүн катышып

турушу мыйзам ченемдүү көрүнүш болуп саналат. Муну менен бирге, ошол тилдик өзгөчөлүктөргө далил болчу каражаттардын катарына жалпы эле «Манас» эпосундагы тилдик каражаттардын ылайыгына жараша мисалдоо менен төмөндөгүлөрдү белгилейбиз:

1. Кыргыз адабий тилинде мурдатан калыптанып калган **иш кагаздарынын, публицистиканын, илимий эмгектердин** стили бар. Булардын ортосундагы өзгөчөлүктөрдү, баарыдан мурда тилдик каражаттардын колдонулушунан байкоого болот. Ошол сыңары, тилдеги каражаттардын функциясы көркөм чыгармалардын тилинде да өзгөчө орунга ээ. Бул тууралуу профессор Ж.Мамытов мындай деп белгилеген: «Көркөм чыгарма-лардын тилинде жалгыз гана өзүнө таандык адабий тилдин функциялык стилдеринин эч биринде болбогон белгилер жана өзгөчөлүктөр бар. Көркөм адабияттын тилинин спецификалык өзгөчөлүктөрү болуп, көркөм чыгармадагы тилдин өзгөчө функциясы эсептелет. Көркөм чыгармада тил жалаң эле анын жардамы менен сөз устаты өзүнүн чыгармасын жараткан курал, инструмент гана эмес, ошол көркөм чыгарманын өзүн түзгөн материал да боло алат. Сөз өнөрү катары адабияттын эң маанилүү өзгөчөлүктөрүнүн бири болуп, тилдин мына ушул эки жактуу функциясы эсептелет» [2, 8]. Көркөм чыгарманын тилдик табияты татаал. Ошондуктан автордун пикири көркөм чыгарманын тилдик табияты тек гана таамай көрсөтө алган деген ойдон алыспыз. Тек гана, муну менен көркөм чыгарманын тилдик өзгөчөлүгүн белгилеп коюуну гана туура көрдүк. Демек, айтылган пикир түздөн-түз эпос тилинин табиятына да тиешелүү. Ошондой болсо да, жалпы эле көркөм чыгарманын түрлөрүнүн (проза, драма, поэзия) ар биринин тилине мүнөздүү өзгөчөлүктөрдүн бар экендигин эске албай коё албайбыз. Ушундан улам, эпостогу тилдик каражаттардын функциясынан, колдонулуш мүнөзүнөн, айтылышынан келип чыккан өзүнө гана тиешелүү стили бар экендигин баса белгилеп коюуга тийишпиз.

2. Негизинен, кайсы гана тилде болбосун, сүйлөмдөгү сөздөрдүн орун тартиби болот. Алсак кыргыз тилинде сүйлөмдүн ээси баяндоочтон мурда, аныктоочтон кийин орун алары грамматикалык баяндооч сүйлөм курулушунун аягында келери мүнөздүү көрүнүштөрдөн.

Буга карата А.Имановдун грамматикалык ээ менен баяндоочтун сүйлөм тутумундагы алган ордулары боюнча айткан пикирин келтирели: «Кыргыз тилинде баяндоочко караганда ээнин биринчи орунда болушу анын кайсыл сөз түркүмүнөн экендигине байланышпастан, баш мүчөлөрдүн өз ара байланыштарынын негизинде грамматикалык жактан багындыруучу болгондугуна карай, сүйлөм аркылуу берилип жаткан ойдун предмети, б.а., ойдун грамматикалык жана логикалык белгилүү борбору болгондугуна карай аныкталат. Баяндоочтун ээнин оң жагында, б.а., сүйлөмдүн аягында болушу грамматикалык жактан ээге багынычтуу болгондугу менен, сүйлөмдүн аяктаган чегин туюндуруп, ээнин кыймыл–аракетин, ар кандай белгисин көрсөткөн предмет болгондугу менен жана кыргыз тилинде сүйлөмдүн эң маанилүү баш мүчөсү катарында сүйлөмдүн структурасын түзүп тургандыгы менен түшүндүрүлөт» [3, 5].

Албетте, сүйлөм мүчөлөрүнүн бул сыяктуу орун тартиптерин кандай стилдеги сүйлөм түзүлүштөрүндө болбосун туруктуу сакталат деп эреже катары саноого болбойт. Айрым сүйлөм курулуштарында сөздөрдүн мындай орун тартиптери сакталбай калган учурлары да кездешет. Муну эпос тилинен айрыкча байкоого болот. Келтирилген үзүндүдө да: **1) Кылууга жигит өзүңдү, элчи келди кандан деп; 2) ...үмүт үзүп жандан деп; 3) Байкабай атам сөзү деп,** - сыяктуу сүйлөмдөрдө сөздөрдүн орун тартиптери алмаштырылып колдонулат. Өз орун тартиптери боюнча:

1) Өзүңдү жигит кылууга, кандан элчи келди деп;

2) Жандан үмүт үзүп деп;

3) Атам сөзү деп байкабай: өңдүү сүйлөм түзүлүштөрү болууга тийиш эле. Арийне, эпостордо, жалпы эле поэзия тилинде сөздөр таасирдүү айтылышына, стилдик максатка ылайыкташып колдонула берет. Ушул аспектиден алганда, эпостогу сөздөрдүн сүйлөм

тутумундагы колдонулушу эркин болот.

3. Эпостун стилистикалык түзүлүшүнө ылайык сүйлөм курулуштары бузулууга учураган, грамматикалык ырааттуулук, орфографиялык эрежелер сакталбаган тилдик каражаттар колдонула берет:

1. *Үшүм кетип мен турмун,
үмүт үзүп жандан деп,
бай Жакып айтып салганы.
Бакай бааштап кубалап,
марал менен бугу айдап,
бадалга келип калганы.
Байкабай атам сөзү деп,
Манас кетип калганы.*

(С.О. II, 176).

2. *Орго кандын катыны,
Санамгүл дээр атыны.*

(С.О. II, 92).

3. *Нааладан түшүп катыны,
өткөрдү тартуу баарыны,
сандыкта алтын зарыны.
Өлтүрсөң мына турупмун,
өтүнүп көп сураймын,
эки уулумдун жаныны.*

(С.О. II, 93).

4. *Жети кесек топурак,
кармап алып колуна,
каришы барды кадимки,
Бооң аяр жолуна.
Мылтык менен аткын деп,
жарлык кылды колуна*

(С.О. II, 111).

Мисалдардагы сүйлөмдөрдүн көпчүлүгү азыркы кыргыз адабий тилинин эрежелерине анча баш ие бербеген өзгөчө синтаксистик конструкциядагы сүйлөмдөрдөн уюшулган: **Үшүм кетип мен турмун; Байкабай атам сөзү деп, Манас кетип калганы; Орго кандын катыны, Санамгүл дээр атыны; Нааладан түшүп катыны, өткөрдү тартуу баарыны, сандыкта алтын зарыны; өтүнүп көп сураймын, эки уулумдун жаныны; Мылтык менен аткын деп, жарлык айтты колуна.** Сүйлөмдөр эпос тилинин стилин сактоого ылайыкташып уюшулган жана алардан диалектилик өзгөчөлүктөрдү (**турмун, атыны, баарыны, зарыны, жаныны**) уйкаштыкты уюштуруу ыкмасын (**кубалап - бугу айдап; катыны - атыны; колуна - жолуна**), муун өлчөмдөрүнүн бирдейлигин байкоого болот. Ошондой эле адабий тилдин нормаларына туура келбеген айрым одоно сөздөр көркөм чыгарманын спецификалык өзгөчөлүгүнө жараша колдонула берери белгилүү. Мындай сөздөр эпос тилинде да кездешпей койбойт:

1. *Муну айтып акырды,
көткү колду чакырды.
Көрүнөр деди береги,
жолдо жаткан капырды*

(С.О. II, 109).

2. *Көсөө куйрук көк бөрү,
көкжал эрдин жөкөрү,
көтүнөн ээрчип алгандай.*

(С.О. II, 186).

3. *Орго кандын катыны,*

Санамгүл дээр атыны (С.О. II., 92).

Эпос – баарыдан мурда көркөм чыгарма. Көркөм чыгарманын тилинде адабий тилдин нормаларына сыйбай турган тилдик каражаттардын пайдаланышы мыйзам ченемдүү көрүнүш. А тургай, зарыл каражаттар катары эсептелет. Алар эпос тилинин спецификалык стилине байланыштуу, мазмундун жаралышында, ойдун образдуу берилишинде атайын максат– милдеттерге ээ болуп турат.

4. Эпос тилинде тилдик кайталоолор (фонетикалык, лексикалык, синтаксистик) айрыкча жыш колдонулат. Чынында, тилдик кайталоолордун орунсуз колдонулушу ойду таасын, так, таасирдүү чагылдырууда кедергисин тийгизбей койбойт. Муну шарттуу түрдө төмөндөгүдөй сүйлөмдөр аркылуу көрсөтсөк болот: Быйыл аба ырайы **жаанчыл болду**. Жылдын **жаанчыл болушу** эгин-тегинге жакшы **болду**. **Жаанчыл** күндөр **көп болсо, түшүмдөн да көп түшүм** алууга **болот**... Лексикалык кайталоолор аркылуу уюшулган бул үч сүйлөмдө деле мазмун бар, бирок **жаанчыл, болушу, болду, көп, түшүм** сыяктуу сөздөрдүн кайталанышынын негизинде сүйлөм- дөрдүн жугуму, таасири жок. Ал эми эпос тилиндеги кайталоолордун ролу, орду, функциясы такыр башкача болот:

1. **Жабуу, жабуу, жабуу деп,**

Жаалданган **кыйын кеп.**

Мөндү, мөндү, мөндү деп,

Мөндү деген **кыйын кеп** (С.О. II., 122).

2. Он беш жүз миң колу **бар,**

Акун бешим зору **бар,**

арылбаган шору **бар** (С.О. II., 139).

3. Кыргызга кыргын **салбайсың,**

кытайга элди сүйрөбөй,

кырылып неге **калбайсың?**

Казакка карап, **салбайсың,**

Коконго калкты сүргөнчө,

Кара жер кучуп **калбайсың.**

(С.О. II., 225).

Мисалдарда тыбыштык кайталоо-лордон синтаксистик кайталоолорго чейин орун алган. Сап башындагы жана сап ичиндеги бирдей тыбыштардын (м-м, ж-ж, к-к) колдонулушу тыбыштык кайталоолор, **деп, деп; бар, бар, бар; салбайсың, салбайсың; калбайсың, калбайсың** сөздөрү лексикалык кайталоолор, **жабуу, жабуу, жабуу деп; мөндү, мөндү, мөндү деп; кыйын кеп, кыйын кеп** синтаксистик кайталоолор болуп саналат. Кандай тилдик кайталоолор болбосун, алардын ой туюндуруудагы функциялары бар, бири-биринен айырмаланган өзгөчөлүктөргө ээ болуп турат.

Адабияттар:

1. Орозбаков С. Манас, II китеп. –Ф.: Кыргызстан, 1980. -447-б.
2. Мамытов Ж. Көркөм чыгарманын тили. -Ф.: Мектеп, 1990. - 120-б.
3. Иманов А. Эки составдуу жөнөкөй сүйлөмдөрдөгү сөздөрдүн орун тартиби. –Ф.: Мектеп, 1976.